

Исираилова А.М.
КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Исираилова А.М.
ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

A.M. Isirailova
PHRASEOLOGY IN KYRGYZ LANGUAGE

УДК: 811.512.154 (072)

Баяндамада кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин тарыхы, жасалышы, улуттук өзгөчөлүгү жөнүндө кеп болот.

Негизги сөздөр: даяр материал, өтмө маани, туруктуулук, белгилер, түрлөр, жаңы муун, мурас, чечмелөө, көркөм каражат, сөздүн мааниси, эшек такалоо.

В статье рассматриваются история, образование, национальные особенности фразеологизмов кыргызского языка.

Ключевые слова: готовый материал, переносное значение, устойчивость, признаки, виды, новое поколение, наследие, художественное средство, значение слова, битъ баклуши.

The article discusses the history, education, national peculiarities of phraseology of Kyrgyz Language.

Key words: the material, metaphorical meaning, stability, characteristics, types, the new generation, heritage, artistic means, the meaning of the word twiddle.

Кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили катары билим берүү мекемелеринин бардык баскычтарында окутулат. Анын тармактары боюнча теориялык, практикалык, методикалык багыттагы ар кандай изилдөө иштери жүрүп жатат.

Кыргыз тилин окутууда фразеологизмге өзгөчө көңүл бөлүү зарыл. Кыргыз тилинин өзүнчө бир тармагы болгон фразеология боюнча да бир топ эмгектер жаралды. 1956-жылы Ж.Шукурбеков «Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө» аттуу илимий макаласы аркылуу кыргыз фразеологиясын изилдөөгө алгач чыйыр салынган. Андан соң, окумуштуулар Ж.Осмонова, Ж.Мамытов, А.Сапарбаев, Ж.Чыманов, А.Назаров ж.б. чакан макалалардан тарта, кандидаттык диссертацияларга чейин жаратышты.

Фразеология – тил илиминин бир бөлүмү. Ал өз алдынча лингвистикалык тармак болуп 50-жылдары калыптанган. Биздин өлкөдө анын өнүгүшүн советтик тилчи академик В.В. Виноградовдун ысымы менен байланыштуу. Ал фразеологизмдерди изилдөөнүн маселелерин аныктап, алардын түрлөрүн ажыратуу менен фразеологияга негиз салган. Фразеологиянын изилдей турган объектиси – фразеологизмдер. “Фразеология” деген термин гректин “preisis” – “туйюнтма, сөз” жана “logos” – “сөз, илим” деген сөздөрүнөн алынган.

Күнүмдүк турмушта пайдаланууда эч кандай чечмелөөсүз эле түшүнүүгө боло турган сөздөрдөн айырмаланып, фразеологизмдер ата-бабадан мурас катары элдин турмушун, каада-салтын, үрп-адатын,

адеп-ахлагын, диний ишенимдерин өз ичине камтыган татаал тилдик бирдик, көркөм каражат болуп саналат. Фразеологизмдин макал менен ылакаптан болгон айырмасы: образдуу, учкул, ой пикирди таамай, курч, жеткиликтүү, көркөм кылып берүүчү эң бай тилдик каражат болуп эсептелет. Андыктан фразеологизмдин негизги жана кошумча белгилерин ачып көрсөтсөк, түшүнүктүү болот.

Фразеологизмдин негизги белгилери:

1. Кепте даяр материал катары колдонулушу;
2. Компоненттүүлүгү;
3. Маани жактан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланышы;
4. Өтмө мааниде колдонулушу;
5. Образдуулугу;
6. Эмоциялуу-экспрессивдүүлүгү;
7. Туруктуулугу;
8. Сүйлөмдө синтаксистик жактан сүйлөмдүн

бир мүчөнүн милдетин аткарышы.

Кошумча белгилери:

1. Башка тилге сөзмө-сөз которулбайт;
2. Синонимдик эквивалентинин болушу;

Фразеологизмдердин негизги белгилеринин ар бирине өзүнчө токтолсок:

Кепте даяр материал катары колдонулушу: фразеологизмдерге мүнөздүү болгон эң негизги белги. Алар адам сүйлөп жаткан эркин сөз айкаштары сыяктуу түзүлүп отурбастан илгертеден эле кепте тил бирдиги катары колдонулуп, тил казынасына сиңип калган. Мисалы: *кол ийрине тартуу; мыйыгынан күлүү, ташка тамга баскандай; эрдин кесе тиштөө; эшек такалоо* ж.б.

Компоненттүүлүгү: Фразеологизмдер эки же андан көп компоненттерден турат. Алардын сөз делбей, компонент деп аталышынын себеби, фразеологизмдердин тутмундагы сөздөр ар бири өзүнүн берген маанисинде колдонулбастан, жалпы биригип бир маанинин бергендигине байланыштуу, б.а. бүтүндүн бир бөлүгүн түзүп туруучу элемент – компонент деп аталат. Мисалы: *тили узун, колу жука; оозу ачык; ак таңдай; алдына түшүү* – 2 компоненттен турса; *жаа бою качуу, жумурткадан кыр чыгаруу; куурай башын сындырбоо; жалтак тилге салуу* – 3 компоненттен; *жонун кайыш алуу, бешиктен бели чыга элек; кара жанды карч уруу* – 4 компоненттен; *оозунан сары ит кирип, кара ит чыгуу; ооз ачып өпкөн, көз ачып көргөн* ж.б. фразеологизмдер 6-8 компоненттерден турушу да мүмкүн.

Маани жактан ширелиши: Фразеологизмдердин компоненттери өздөрүнүн алгачкы лексикалык маанилеринен толук же жарым-жартылай алыста-

шып, маани жактан өз ара ширелишип, фразеологиялык бир мааниге биригишет. Мисалы: *жылдызы жарык-сүйкүмдүү; таш боор – адамды аябаган, арасынан кыл өтпөгөн-ынтымактуу*. Бирок бардык эле синонимдердин маанисин бир синоним сөз менен алмаштырууга болбойт. Кээде бир учурда алардын маанисин бир нече сөздөр менен түшүндүрүүгө туура келет. Мисалы: *Карышкырга кой кайтартуу;*

Өтмө мааниде колдонулуп, эмоциялуу-экспрессивдүүлүгү, образдуулугу: Фразеологизмдер жөнөкөй сөздөн затты же анын белгилерин атоодо, кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалы ж.б.у.с. түшүнүктөрдү билдирүүдө айтылуучу ойду элестүү туюндуруусу менен айырмаланат. Маселен, эч кимге кара санабаган, жамандык ишке барбаган, бирөөнүн бир нерсесине көз артпаган, жоош, момун адамдардын асыл сапаттарын; адилеттикти, бардыгына тең караган калыстыкты таамай жана таасирлүү туйундуруш үчүн ала жипти аттабаган, кой оозунан көп албаган, кара кылды как жарган сыяктуу. Ошондой эле «*Берекелүү күз айы*» дебестен «*Ак төөнүн карды жарылган күз айы*», «*Жакшылап издеп, сөзсүз таап кел*» дебестен «*Сары изине чөп салып, жерден чукуп болбо да таап кел*» деп, кебибизде фразеологизмди ыктуу колдонсок, айтайын деген оюбуз ары таасирдүү, ары көркөм, ары образдуу да болоору байкалат. Образдуулук дайым эле ачык боло бербейт, бирок аздыр-көптүр болсо да байкалат. Мына ушул образдуулук белгиси фразеологизмдерди тилибизде көркөм сөз каражат катары колдонулушун шарттайт.

Туруктуулугу: Фразеологизмдердин дээрлик көпчүлүгүнүн составындагы компоненттери бири-биринен ажырабай туруктуу келишет. Компоненттердин бирөөнү эле алып салсак, же орун которсок, фразеологиялык жалпы мааниси чыкпай калат. Бирок бардык эле фразеологизмдерди түзүүгө катышкан сөздөрдүн орун тартиби такыр ажырагыс деп айтууга туура эмес. Бул белги айрым учурда бузулат. Бул негизинен ыр түзүлүшүндө муун өлчөмүн, уйкаштыкты бузбоо үчүн жана көркөм чыгармаларда стилистикалык максатка ылайык колдонулат. Мисалы: «*Айтканда тилим албасаң, бармагыңды бир жерде, кесе тиштеп каларсың*» (Жаныш-Байыш). Бул келтирилген мисалдагы «*бармагын кесе тиштөө*» деген фразеологизмдердин бардык компоненттери чогуу болбостон, ортосуна сөздөр кыстырылып колдонулду.

Сүйлөмдө синтаксистик жактан бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарышы: Фразеологизмдердин составындагы ар бир компонент өз алдынча сөз катары колдонулбагандыктан, алардын жалпы суммасы бир маанини билдиргендиктен, ар бир компонент өз алдынча сүйлөм мүчөсү боло албастыгы келип чыгат. Мисалы: *Кара жаак, жез таңдай*, Баары келсин тоюма. (Манас)

Белгиленген сүйлөм энин милдетин аткарып жатат.

Фразеологизмдердин жогорку аталган негизги белгилердин негизинде аныктама чыгарабыз. Демек, тилдеги эки же андан көп компоненттен туруп,

пикир алышууда даяр материал катары пайдаланылып, мааниси тутмундагы жеке сөздөрдүн семантикасынан алыстап, ширелишкен бир бүтүндүктү түзгөн, өтмө мааниде колдонулуп, образдуулук касиетке ээ болуп, сүйлөмдө грамматикалык жактан бир гана милдет аткарган тилибиздеги көркөм сөз каражаттары *фразеологизмдер* деп аталат.

Фразеологиялык варианттардын төмөндөгүдөй түрлөрү бар:

1. Лексикалык вариант. Фразеологизм түзүүчү компоненттеринин бирин башка сөз менен алмаштырылышы аркылуу түзүлгөн варианттары. Мисалы: *аарынын уюгуна тийүү – жыландын уюгуна тийүү; ажыдардын куйругун басуу – жыландын куйругун басуу; күлүн көккө сапыруу – күлүн асманга сапыруу* ж.б.у.с.

2. Фонетикалык вариант. Фразеологизмдин курамындагы айрым сөздүн тыбыштык жактан анча-мынча айырмаланышынан түзүлгөн варианттары. Мисалы: *ыйманы ысык – ыманы ысык; ыргыткан ташы өргө кулоо – ыргыткан ташы өйдө кулоо* ж.б. Фразеологизмдин фонетикалык варианттары сейрек учурайт.

3. Квантитативдик (сандык) вариант. Фразеологизмдердин түзүүчү компоненттеринин сан жагынан өзгөртүүгө учурашынан, башкача айткандын толук же толук эмес колдонулганынан пайда болгон варианттары. Мисалы: *жүрөгүнүн сары суусун алуу – жүрөгүнүн суусун алуу; төбө чачы тик туруу – чачы тик туруу; канаттууга кактырбай, тумшуктууга чектирбей – канаттууга кактырбай* ж.б.

4. Грамматикалык вариант. Түзүүчү компоненттеринин грамматикалык формаларынын же орун тартибинин өзгөрүүлөрүнүн натыйжасында пайда болгон фразеологизмдердин варианттары грамматикалык вариант деп аталат. Мындай өзгөрүүлөрдөн фразеологизмдин мааниси өзгөрбөйт. Мисалы: *бир кишидей бар экен – бир кишиче бар экен, бети кара – кара бет* ж.б.у.с.

Фразеологиялык варианттардык аталган түрлөрү ар түрдүүчө алмашылып келүүнүн натыйжасында тилибизде көп варианттуу фразеологизмдердин пайда болгондугун көрөбүз. Мисалы: *Ач кенедей асылуу – ач кенедей жабышуу – ач кенедей жармашуу* ж.б.

Ошондой эле фразеологизмдер да сөз сыяктуу эле бир маанилүү жана көп маанилүү болуп бөлүнүшөт. Бир маанилүү фразеологизмдер: *адалдан түгү жок – колунда малы жок, жарды; алты саны аман – дени таза, алдуу, кучтуу; күлү бир жерде додо болбоо – бир жерге байыр албоо, ар кайсы жерге көчүп жүрүү* ж.б. Ал эми көп маанилүү фразеологизмдер бир нече түшүнүктүү туюнтат. Мисалы: *көз кырын салуу – каралашуу, жардам берүү, бир нерсени байкоо, көз жүгүртүү, астыртан кароо*.

Кыргыз тили фразеологизмдерге абдан бай тил. Ар бир инсан фразеологизмдерди билүүгө, күнүмдүк баарлашунда колдонууга тийиш. Андыктан ар бир кыргыз жараны өзүнүн кебинде фразеологиздерди

колдонуп сүйлөсө, анын кеби образдуу, көркөм, уккулуктуу, жеткиликтүү болот деген ойдобуз.

Колдонулган адабият:

1. Дыйканов К. Кыргыз тилинин фонетикасы менен лексикасы [Текст]/ К.Дыйканов. – Ф.: КГУ, 1989. – 234 б.
2. Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика [Текст]: 1 китеп /Ж.Дүйшеев. – Б.: 2007 – 235 б.
3. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси [Текст]:/ А.Жапаров. – Ф.: Мектеп, 1979. – 352 б.
4. Култаева Ү.Б. Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутуунун методикасы. – Б.; 1995. – 226 б.
5. Жусаев Ж. Кыргыз тили [Текст]: учеб. для русск. групп вузов страны и самостоятельно изучающих гос. язык. Кырг.Респ./Ж.Жусаев, А.Каныбекова, А.Карабекова. – Б.: Шам, 2002. – 340 б.
6. Шүкүров Ж. “Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө” Ф., Мектеп 1959-ж.

Рецензент: д.филол.н., профессор Култаева Ч.Б.
